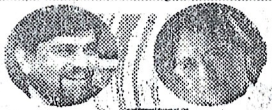
भीमपलासी

नादवेध

अच्युत गोडबोले
सुलभा पिशवीकर

भीमपलासी हे नाव ऐकलं की उगाचच जोरबैठका काढणारा पैलवानच डोळ्यासमोर येई आणि भीती वाटे. कदाचित ते या नावातल्या 'भीम'मुळे असेल किंवा कदाचित काही गायक हा राग गाताना स्वरांशी चक्क कुस्ती खेळल्यासारखंच करत असल्यामुळे असेल! पण नंतर लक्षात आलं की हा एक 'ग्रेट' राग आहे. गोविंदराव टेंबे त्यांच्या 'कल्पनासंगीत'मध्ये भीमपलासीविषयी लिहितात, 'गर्दीत चुकलेल्या एखाद्या मुलाला कडेवर घेऊन खेळवणाऱ्या वत्सल व करुण अंत:करणाच्या कुमारिकेसारखे भीमपलासचे स्वरूप कौतुकार्ह वाटते.'

भीमपलासमध्ये 'विनवणी' ओतप्रोत भरलीय. दुपारची हळूहळू पुढे सरकणारी, किंचितशी कंटाळवाणी, संध्याकाळकडे झुकू पाहणारी अशी वेळ भीमपलासी समर्थपणे डोळ्यासमोर उभी करतो. 'अब तो बडी बेर' ही भीमसेनांची बंदिश ऐकली आणि वाटलं की एक अनामिक व्याकुळता मनाला व्यापून टाकतेय. या उलट कुमारांचा भीमपलासी कारंजाचे तुषार अंगावर घ्यावेत असा. बारीक मुरक्या, छोट्या छोट्या जलद गतीच्या ताना, हरकती आणि अनपेक्षित स्वराकृती यांनी नटलेला! कुमारांच्या मते 'पलासी' म्हणजे पळसाची पानं आणि भीमपलासी म्हणजे मोठी पळसाची पानं, असं कुठेसं वाचल्याचं आठवतंय. कुमार भीमपलासीला 'स्वयंभू' राग म्हणत. आपल्या मित्रांना ते खाजगी बैठकीत सकाळ, दुपार, संध्याकाळ एवढंच नव्हे तर रात्रीबेरात्रीही भीमपलासी आवडीनं ऐकवीत. दरवेळी मग भीमपलासी वेगळं रूप घेऊन नटायचा. मात्र जाहीर मैफिलीत ते भीमपलासी फारसे गायलेच नाहीत, असं त्यांनी स्वत:च कुठेसं म्हणून ठेवलंय.

या रागाविषयी पंडितांमध्ये मतभेद मात्र बरेच आहेत. काहींच्या- विशेषत: आग्रा घराण्याच्या काही गायकांच्या मते- 'भीम' आणि 'पलासी' यांच्या मिश्रणातून हा राग निर्माण झालाय. भातखंडे सांगतात की, मगध आणि वऱ्हाड या प्रदेशाचं प्राचीन नाव 'पलास' असं होतं. यावरूनच 'पलासी' असा प्रदेशवाचक राग निघाला असावा. पण यातला 'भीम' कुठून आला? याविषयी तीन मतं आहेत. काहींच्या मते भीमासारखा 'ग्रेट' किंवा मोठा पलासी म्हणून भीमपलासी- असं सुब्बारावांनी लिहून ठेवलंय. काहींच्या मते भीम म्हणजेच आजचा 'गावती' राग. तर काहींच्या मते भीम हाच राग भीमपलास (उत्तरांगात) आणि खंबावती (पूर्वांगात) यांच्या मिश्रणानं बनलाय. म्हणजे 'भीम'पासून 'भीमपलासी' निघाला का 'भीमपलास'पासून 'भीम'? एकूण सगळाच गोंधळ आहे. भीमपलासी आणि धनाश्री हे समप्रकृतीचे राग. 'धनाश्री' रागाचा प्राचीन ग्रंथांमध्ये उल्लेख आहे. पूर्वी थाटाचा आणि काफी थाटाचा असे त्याचे दोन प्रकार मानतात. पूर्वी थाटाचा धनाश्री 'पूरिया धनाश्री'शी जवळीक असलेला तर काफी थाटाचा धनाश्री म्हणजेच आजचा 'भीमपलासी' असं मानतात.

भीमपलासीमधली पूर्वीची काही रेकॉर्डिंग ऐकायला मिळाली होती. त्यात मैहरचे अल्लाउद्दीन खाँ, फैयाझ खाँ, रोशनआरा बेगम, केसरबाई केरकर, शरदचंद्र आरोलकर, बडे गुलाम अली ('बेगुन गाये'), अमीरखाँसाहेब यांचे छान पण वेगवेगळ्या ढंगाचे भीमपलासी होते. त्यातल्या अमीरखाँसाहेबांच्या भीमपलासीविषयी थोडंसं वादळही उठलं होतं. अलीकडच्या काळातही बऱ्याच तरुण गायक-गायिकांनी भीमपलासी समर्थपणे मांडलाय. मालिनी राजूरकर, वीणा सहस्रबुद्धे, श्रुती सडोलीकर, अश्विनी भिडे-देशपांडे, अपर्णा पणशीकर यांच्या बंदिशी जरूर ऐकाव्यात. आशा खाडिलकरांनीही भीमपलासी सुंदरच गायलाय. पारंपरिक विलंबितानंतर त्यांनी गायलेली पं. शंकर अभ्यंकरांची 'कैसे बताऊँ सूर ना लगत कैसे रिझाऊँ' ही द्रुत बंदिश आणि त्यानंतरचा तराणा यातली लयकारी अप्रतिमच आहे.

'पियाजी म्हारे नैणा आगे रह्यो जी' ही मीरेची रचना भीमपलासीमध्ये कुमारांनी सुरेख गायलीय. त्यातला तो कोरस, लोकगीताची पार्श्वभूमी, त्यातली ती पुन: भीमपलासी विनवणी- सगळंच झकास! त्यांनीच अनिलांची 'आज अचानक गाठ पडे' ही कविताही याच रागात म्हटलीय. 'निसटुनि जाई संधीचा क्षण... सदा असा संकोच नडे' अशा यात ओळी आहेत. भीमपलास हा तसा संकोची राग आहे. आपली व्यथा सांगावी की न सांगावी, सांगायची तर कशी आणि कुणाला अशी याची अवस्था!

भीमपलासी हा राग मराठी संगीत नाटकांनी महाराष्ट्रात घरोघरी नेला. 'मी गातो नाचतो' (देहूरोड), 'दिलरुबा मधुर हा दिलासा' (देवमाणूस), 'बलसागर तुम्ही' (सौभद्र) ही नाट्यगीतं एका पिढीत लोकांच्या ओठांवर खेळली. शारदा नाटकातल्या 'मूर्तिमंत भीती उभी' या गीताची भीमपलासीतली चाल तर सी. रामचंद्रांना एवढी आवडली की, त्याच चालीवर त्यांनी 'ये जिंदगी उसीकी है' हे अनारकलीतलं गीत रचलं आणि त्यांचा मोठेपणा हा की हे उघडपणे जाहीर केलं! मानापमान नाटकात गोविंदराव टेंबे यांनी 'प्रेम सेवा शरण'ला चाल लावली होती, तीही भीमपलासीतच अब्दुल करीमखाँही ते गात असत. स्वयंवरामधल्या 'स्वकुल तारक सुता' या गाण्याला भास्करबुवा बखल्यांनी भीमपलासीमध्ये स्वरबद्ध केलं आणि एक प्रकारे इतिहासच निर्माण केला. एक़दा गंमतच झाली. बालगंधर्वांच्या 'स्वयंवर'च्या प्रयोगाला भास्करबुवांचे शेवटचे गुरू अल्लादियाखाँसाहेब स्वत: येऊन बसले. बालगंधर्वांनी 'स्वकुल तारक सुता' गाताना एरव्ही वर्ज्य असलेला आरोही धैवत इतका सुंदर लावला की, खाँसाहेबांच्या तोंडून उत्स्फूर्तपणे 'वाहवा' अशी दाद गेली. याचं कारण तो सूर त्या ठिकाणी 'फिट' बसत होता. एरव्ही कोणी बालगंधर्वांना संगीताच्या परीक्षेत नापास केलं असतं, पण इथे तर प्रत्यक्ष 'संगीताचे गौरीशंकर' अल्लादियाखाँसाहेबच माना डोलवत बसले होते!

लोकगीतावर आधारलेलं 'सुणो सुणो हे दयाल' हे मीरेचं भजन शोभा गुर्टू गातात, तेव्हा अंगावर चक्क काटा उभा राहतो. राजस्थानचं रखरखीत वाळवंटच डोळ्यासमोर येतं. तो खणखणीत आवाज आणि तरी ती याचनेची, विनवणीची भावना! सगळंच अजब! 'इंद्रायणीकाठी' या पुलंच्या चालीवर भीमसेनांनी गायलेल्या गदिमांच्या रचनेनं भीमपलासी जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवला. माणिक वर्मांचं 'अमृताहुनि गोड' घरोघरी बायका गुणगुणू लागल्या. 'जगाच्या पाठीवर'मधल्या 'तुला पाहते रे तुला पाहते' या बाबूजी आणि आशानं गायलेल्या गदिमांच्या गाण्यात भीमपलासनं पुन: एक सुंदर रूप धारण केलं. अशी किती गाणी सांगावीत!

हिंदी चित्रपटातही भीमपलासवर खरोखर पोत्यानं गाणी आहेत. 'मेरी मैं प्रेमदिवानी' (लता- नौबहार), 'खिलते हैं गुल यहाँ' (किशोर/ लता, शर्मिली), 'मेरा छोटासा देखो ये संसार है' (लता- भाई भाई), 'रात भी कुछ भीगी भीगी' (लता- मुझे जीने दो), 'मैंने चाँद और सितारोंकी तमन्ना' (रफी- चंद्रकांता), 'ये न थी हमारी किस्मत' (लता- मिर्झा गालिब), 'नगमा ओ शेर की' (लता- गझल) अशी खरोखर अनेक. मदनमोहनचं 'नैनोमें बदरा छाये' हे लतानं भीमपलासमध्ये गायलेलं गाणं खूपच गाजलं. त्या गाण्याच्या रेकॉर्डिंगच्या वेळची एक गंमत लतानं सांगून ठेवलीय. काही संगीतकार बेसूर वाजवताहेत, हे ऐकल्यावर मदनमोहननं रागानं एका काचेवर गुद्दा मारला आणि त्याचा हात रक्तबंबाळ झाला!

मेहेंदी हसनच्या 'जिंदगीमें तो सभी प्यार किया करते हैं' किंवा गुलाम अलीच्या 'छुपके छुपके' मध्येही आपल्याला सुंदर भीमपलासी सापडेल. कर्नाटक संगीतात दोन दशकांपूर्वी भीमपलासी नव्हता. आता मात्र तो तिकडेही लोकप्रिय झालाय. एम. एस. गोपालकृष्णन यांचा व्हायोलीनवरचा उत्तम भीमपलासी ऐकल्याचं आठवतंय. कर्नाटक संगीतातला 'अथेरी' नावाचा राग भीमपलासीच्या जवळचा म्हणता येईल.

एक बैठक मात्र मनात कायमची कोरली गेलीय. किशोरी आमोणकरांचं गाणं... लोकांची तुडुंब गर्दी... 'रे बिरहा' या विलंबितानं भीमपलासचं हळूहळू उलगडत गेलेलं रूप... सुंदर आलापीनं मींड आणि हळुवार गमक यांनी भीमपलासमधलं आर्जव आणि लालित्य आणखीनच खुलून दिसत होतं. रागाचे वरचे सूर लागायला लागले. 'टेंपो' वाढत गेला आणि अचानक 'रंग तो रंग मिलाय' हे द्रुत सुरू झालं. सगळे लोक ताल धरताहेत... खणखणीत आवाजातल्या प्रत्येक तानेगणीक रोमांच उभे राहताहेत आणि लोकं दाद देताहेत. शेवटीशेवटी तर सगळीकडे चैतन्य पसरलेलं... जागेवरच बसवेना. गाणं संपलं आणि पाच मिनिटं कोणी बोलेलंच नाही. अजून तो भीमपलासीच ऐकू येत होता. खरं तर मला तो आजही ऐकू येतोय!

'धानी हा भीमपलासीचा अवखळ आणि अस्थिर भाऊ शोभतो' असं गोविंदराव टेंबे धानीविषयी म्हणत. धानी तसा जलद गतीचा, पण भांडखोर मात्र नाही. बाकी धानी आणि भीमपलासीमध्ये खूपच साम्य आहे. कुमार गंधर्वांची 'आयी रितु आयी' ही धानीतली रेकॉर्ड ऐकली तेव्हा क्षणार्धात वीज चमकून जावी तसं वाटलं होतं. 'कट्यार'मध्ये 'घेई छंद मकरंद' हे गाणं जितेंद्र अभिषेकींनी दोन चालीत बांधलं होतं. एक होतं 'सलगवराळी' रागात, तर दुसरं होतं 'धानी'मध्ये. 'आयी रितु आयी'चीच छाप असलेलं हे गीत वसंतराव देशपांडे खूपच समर्थपणे गात. 'निर्गुणाचा संग धरिला मी आवडी' आणि 'अवघाचि संसार' हे अभंग, 'येणार नाथ आता' हे गाणं, हम दोनोंमधलं 'प्रभु तोरे नाम' आणि अलिकडलं 'तुम मिले, दिल खिले और जीनेको क्या चाहिये' ही गाणी आपल्याला धानीची आठवण करून देतील, हे निश्चितच!

godbolemusic@yahoo.com